

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 248 – 255

THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE KAZAKH KHANS IN THE STATE SEALS (XVIII–XIX centuries)

N. A. Dossanov

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymanov, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: dossanovnurlan@gmail.com

Key words: sphragistics, the Kazakh Khanate, seal, attribute, title.

Abstract. It is known that the Kazakh khans and sultans during the implementation of internal and external policy of the state government used the seals. Today seals are considered the main object of study of sphragistic science, are historical sources. The article features titles in seals of Kazakh khans and sultans in the XVIII–XIX centuries. and their role in political power.

ӘОК 94 (574).06./08:736.3

ҚАЗАҚ ХАНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТТІК ӨМІР ЖОЛЫ МЕМЛЕКЕТТІК МӨРЛЕРДЕ (XVIII–XIX ғғ.)

Н. А. Досанов

Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: сферагистика, қазақ хандығы, мөр, атрибут, титул.

Аннотация. Қазақ хандары мен сұлтандарында мемлекеттік ішкі және сыртқы саясатын жүзеге асыру барысында мемлекеттік мөрді пайдаланғаны белгілі. Бүгінгі таңда сферагистика ғылымының басты зерттеу нысаны саналатын мөрлер тарихи дереккөзі болып саналады. Макалада XVIII–XIX ғғ. қазақ хандары мен сұлтандарының мөрлеріндегі титулдардың ерекшеліктері мен олардың саяси биліктегі рөлі қарастырылған.

Қазақ дәстүрлі таңбалар мен ұрандарды Тәуке хан есімімен байланыстырады. Оның XVII ғасырдың 70-жылдары құрастырылған атақты «Тәуке хан Жарғысында» (Жеті жарғы): «... Қазақ тайпалары, рулары және ұрпақтарының өз таңбалары болуы тиіс» делінген. Таңбалардың пайда болуы мен қолданылуы туралы Н. Гродеков қызықты мәліметтер келтіреді. Оның мәліметтерінше, қазақтардың арасында 92 рудың тізімі тараған [1, 25 б.].

Қазақ хандығы кезеңінде билік өкілдері дәстүр бойынша мемлекеттік рәміздердің бірі – мөр қолданғаны белгілі. Бүгінге дейін қазақ хандарының бірде-бір мөрінің артефактісі бізге ұласып жетпеді. Дегенмен, мөрлердің басылым нұсқаларын (факсимилесін) Қазақстан (ҚР Мемлекеттік орталық мұрағаты, ҚР БжФМ Ғылым комитеті Орталық ғылыми кітапхана), Ресей (Мәскеу, Санкт-Петербург, Омбы, Орынбор, Қазан мұрағаттары), Қытай (Пекин тарихи бірінші мұрағаты) мұрағаттарында сақтаулы қазақ хан, сұлтандарының ресми хаттарынан көре аламыз.

Ол хаттардың барлығы дерлік қазақ хандығы дәүірінің ресми тілінде арабграфикасымен жазылғаны белгілі. Қазақ хан, сұлтандарының мөрі күмістен жасалынды, саусаққа жүзік ретінде тағып жүретін «құстұмысқ, құсмұрын» пішінді, көбінесе 2x3 см өлшемді болып келеді. Мөрдің жиегінде жұлдызыша белгілер мен оюлар салынса, орта тұсында мөр иесінің, атап айтқанда белгілі бір хан, сұлтанның өзінің, экесінің аты жөні мен атағы арабграфикасында нақышталынып

салынған. «Құс тұмсық» мөрдің жоғары тұсының жиек ішінде «Тарақ» таңбасы бейнеленген. Мұның барлығы қазак хан, сұлтандарына тән мөрдің ерекшелігі [2, 28 б.].

Ортағасырлық далалық мемлекеттерде әрбір билеушінің кенесі болды. Ишкі саясат пен сыртқы қарым-қатынастарды жүргізуде хан жарлықтары, дипломатиялық хаттары хандық кенсе қызметі арқылы жүзеге асты. Далалық дипломатияның көріністерін бүтінгі күнге дейін алыс-жакын шет елдерінің мұрағаттарынан еліміздің тарихына қатысты құжаттардың арасында Алтын Орда кезеңінен бастап қазак хандығына дейінгі билеушілердің хаттарынан байқаймыз. Осы хаттардағы билеуші мөрлерін зерттейтін арнайы ғылым XIX ғасырда қалыптасты. Бұл ғылым сфрагистика деп аталады. Сфрагистика немесе сигиллография – мөрлерді зерттейтін көмекші тарихи дисциплина. Сфрагистикада мөр деп қатты материалда (ағаш, тас, сүйек, металл) кесілген немесе ойып жасалған штампты, сондай-ақ балауыздан, сүргіштен және бояулар көмегімен қағаздан жасалған штамптың баспа-танбасын айтады [3, 236 б.]. Біздің жағдайымызда билік тұлғаларының мөрлерін мұсылман сфрагистикасы зерттейді. Себебі, Орталық Азия мемлекеттерінде ортағасырларда ислам кең етек алғып, олардың күнделікті саяси-экономикалық және әлеуметтік өмірінде де араб-мұсылмандық мәдениетінің көріністері орын алды. Осыған байланысты елдегі қаржылық жүйемен реттеletін монета жасау, қала құрылышы, билік нышанының бірі – билеуші мөрлері де мұсылманның нақыш типіне көшті.

Ханың хаттары мен жарлықтарын сипаттағанда ғалымдар міндетті түрде сол құжаттағы мөрге тоқталмай кетпейді. Тоқтамыс ханың мөрін сипаттаған ғалымдарға тоқталайық. Мәселен, Усманов М.А. «Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XVI вв.» енбегінде Тоқтамыс ханың 1392 жылы 12 қазанда Бек Қажыға бағытталған жарлығын сипаттай отырып, оның мөріне қатысты былай дейді: «Два удовлетворительных оттиска алой тамги квадратной формы (12x12 см): первый находится напротив 7–8-ой строк 29 справа (на склеенном стыке II и III кусков), второй – на концах 14–15-ой строк слева, на IV куске бумаги. Корроборация, то есть текстовое удостоверение: «ярлык с алой тамгой»» [4, 29 б.].

Қазақ хандығы кезеңінде билік өкілдері көшпелі дәстүр бойынша мемлекеттік рәміздердің бірі – мөр қолданғаны белгілі. Бүтінгі дейін қазақ хандарының бірде-бір мөрінің артефактісі бізге ұласып жетпеді. Дегенмен, мөрлердің басылым нұсқаларын (факсимилесін) Қазақстан (ҚР Мемлекеттік орталық мұрағаты, ҚР БжFM Ғылым комитеті Орталық ғылыми кітапхана), Ресей (Мәскеу, Санкт-Петербург, Омбы, Орынбор, Қазан мұрағаттары), Қытай (Пекин тарихи бірінші мұрағаты) мұрағаттарында сақтаулы қазақ хан, сұлтандарының ресми хаттарынан көре аламыз.

Ол хаттардың барлығы дерлік қазақ хандығы дәуірінің ресми тілінде араб графикасымен жазылғаны белгілі. Қазақ хан, сұлтандарының мөрі күмістен жасалынды, саусаққа жүзік ретінде тағып жүретін «құстұмсық, құсмұрын» пішінді, көбінесе 2x3 см. өлшемді болып келеді. Мөрдің жиегінде жұлдызыша белгілер мен оюлар салынса, орта тұсында мөр иесінің, атап айтқанда белгілі бір хан, сұлтанның өзінің, әкесінің аты жөні мен атағы араб графикасында нақышталынып салынған. «Құс тұмсық» мөрдің жоғары тұсының жиек ішінде «Тарақ» таңбасы бейнеленген. Мұның барлығы қазақ хан, сұлтандарына тән мөрдің ерекшелігі [5, 28 б.].

Көп жағдайда XVIII ғасырдағы қазақ хандары мен сұлтандарының мөрлеріне тән «тарақ» таңбасы мен «бәһәдүр» сөзі бірегей түркі-монгол мәдениетінің көрінісі. Мөрлер қандай-да бір билік тұлғасының саяси өмірдегі шені мен атағын, қандай қызмет атқарғандығын көрсететін маңызды құжат болып табылады. Себебі, дәстүрге сай, мөрлерде иесінің алдымен батыр, содан соң сұлтан, кейін хан болғандығы жазылады. Демек, мөрдегі бұл жазулар мөр иесінің мемлекеттің саяси-әлеуметтік өмірінде атқарған қызметі мен алған рөлін айқындаиды. Төменде Абылай мен Әбілпейіз сұлтанның мөрлері басылған саяси құжаттар мен мөрдің өзі берілген:

1. Абылай ханның мөрі:

Абылай ханың Сібір корпусының командирі, генерал-майор П. А. Девицқа жазған хаты.
КР Орталық ғылыми кітапхана қоры. № 251

Абылай ханың хаты. РФ, Орынбор облысының мемлекеттік мұрағаты. Ф.1.О-1.Д.176

Абылай ханың 1765 жылы Орынбор генерал-губернаторына жазған хаты.
РФ Омбы облысының мемлекеттік мұрағаты Ф 1 О-12.

6
The first thing to do is to get the right kind of soil. This means that you must have a good deal of humus in your soil. Humus is the remains of dead plants and animals which have been broken down by bacteria. It is very important to have a good deal of humus in your soil because it helps to hold water and nutrients. You can add humus to your soil by adding compost or manure. Compost is made from the remains of plants and animals which have been broken down by bacteria. Manure is the waste products of animals, such as horses, cows, and chickens. Both compost and manure are good sources of humus. Another way to add humus to your soil is to plant cover crops. Cover crops are plants that are grown specifically to add humus to the soil. Some common cover crops include rye, clover, and vetch. Once you have the right kind of soil, you can start planting your vegetables. The best time to plant your vegetables depends on the climate where you live. In general, it is best to plant your vegetables in the spring or summer. This is because the temperatures are usually higher during these seasons, which is good for your vegetables. It is also important to choose the right variety of vegetable for your climate. For example, if you live in a cold climate, you should choose vegetables that are hardy, such as carrots, beets, and radishes. If you live in a warm climate, you should choose vegetables that are more heat-tolerant, such as tomatoes, cucumbers, and bell peppers. Finally, it is important to take care of your vegetables once they are planted. This means watering them regularly, weeding them, and protecting them from pests and diseases. By following these steps, you can grow delicious vegetables in your own garden.

Абылай ханының Манчжүр-Цин патшасына ойратша «тотын» жазумен жазған хаты.
Пекин бірінші тарихи мұрагаты, № 2573-59

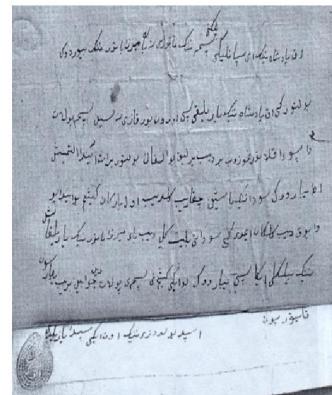
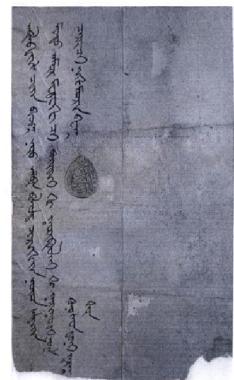
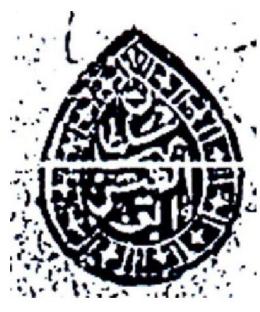
Абылай хан мөрінің жаңғыртылған сыйбасы (1771-1780 жж.)

“ABULAY HAN BIN BAHADUR WALI SULTAN”

Мөрдің өлшемі: 2,7x2,1 см

21 – жүлдөзші, «Тарақ» таңба

2. Өбілпейіз баһадүр сұлтанның мөрі:

Омбы облысының мемлекеттік мұрагаты.
Ф.1. О.1. Д.240Өбілпейіз сұлтанның
Манчжур-Цин патшасына ойратша «тотын» жазумен жазған хаты.
Пекин бірінші тарихи мұрагаты.
№ 1735-10

(-1783)
Әбілпейіз сұлтанның мөрінің жаңғыртылған сыйбасы
«ABU AL-FEIZ BAHADUR SULTAN »
Өлшемі: 2,5x1,8 см
12 – жүлдэзша, «Тарақ» таңба

Далалық дипломатияда билік тұлғалар мөрлерінің қаншалықты маңызы болғаны жайлы И. В. Ерофеева былай дейді: «Персональные печати казахских ханов и султанов строго специфической формы и своеобразного художественного оформления имели большое символическое значение как внутри Степи, так и в сфере международных отношений Казахского ханства (с 80-х гг. XVIII в. – Казахских ханств) с другими государствами и народами. Сам факт обладания такой печатью наглядно свидетельствовал о высоком официальном статусе ее владельца в казахском обществе, принадлежности последнего непосредственно к правящей верхушкеnomadov и присущих этому лицу особых привилегий и прав в сфере политического управления всем кочевым населением региона либо же входившими в его состав крупными родоплеменными группами кочевников».

Сонымен қатар қандай-да бір билеушіде жеке құстұмысқ өмірдің болуы оған елдің ішкі және сыртқы саясатына араласу құқығын беретіндігі жайлы да сөз қозғайды: «Наличие у какого-либо правителя Степи собственной каплевидной печати с личными удостоверительными знаками факти-

чески означало для монархов и чиновников соседних государств его легитимное право выступать в политических контактах внутри и за пределами своей страны от имени всех официально подвластных ему социальных объединений казахов (союзов родов и племен, жузов и т.д.) и принимать правовую ответственность персонально на себя. Весьма примечательно в этой связи, что царское правительство, принимая в 1731, 1738 и 1740 гг. официальную присягу казахских ханов Абулхаира (1710-1748), Семеке (1724-1737), Абулмамбета (1739 - ок. 1771) и влиятельного султана Аблая (1711-1780 гг. – даты жизни) с подвластными им родоплеменными группами казахов Младшего и Среднего жузов на верность российской короне, настойчиво требовало от каждого из этих титулованных лиц подтвердить свои личные подписи на присяжных бумажных листах оттисками их прикладных персональных печатей. Близким по содержанию было символическое значение ханских и султанских печатей и внутри самой Казахской степи среди кочевников трех жузов, подтверждением чему может служить многовековая практика употребления их казахскими чингизидами для заверения разного рода актовых документов и официальных посланий, адресованных султанам, биям, батырам и старшинам» [5, 33 б.].

Құжаттық деректерді деректанулық зерттеу мен орта азиялық акттардың дипломатикасы мөрлерді зерттеу мен олардың құжаттардағы баспа-таңбасы. Документалисттердің айтуынша әзірше мөрлердің арабографиялық жазбаларын құжатта жекелеген баспа-таңбасы бойынша оқудың өзі де жиі қыындық тудырады, кейде тіпті мүмкін емес те болып жатады. Баспа-таңбалар кейде анық көрінбейді, қағаздың майысқан жерінде өшірілген немесе зақымдалған, нәтижесінде есімдер, титулдар немесе мөр басқан тұлғалардың қызметі анықтала алмады. Егер мөрді өзінше объект ретінде арнайы зерттесе, бұл қыындықты женуге болады. Тиімді әдіс (нумизматикада кең қолданылады) – мөрлердің типтері мен нұсқаларының графикалық реконструкциясы (бірнеше бірдей, бірақ сапасы мен сақталуы ертүрлі баспа-таңбаларды салыстыру арқылы).

Алайда мөрлерді немесе баспа-таңбаларды зерттеу тек құжаттардың жариялануымен, олардың датировкасымен, атрибуциясымен, олардың формулярын зерттеумен (дипломатика) және деректанулық зерттеумен байланысты көмекші міндеттермен ғана шектелмейді. Мөрлер – арнайы тарихи дисциплиналық объектісі – сфрагистика, оның тек жоғарыда аталғандар қолданбалы ғана емес, сонымен қатар өзінің мүлдем басқа міндеттері де бар.

Арабографикалық мөрлер мен олардың баспа-таңбалары – тарих зерттелуі үшін маңыздылығы анықталмаған деректердің бірі, бұл әлі де «көтерілмеген тын». Мөрлер тек мол әрі, тарихи ақпараттың пайдаланылмаған қоры бар Өзбекстанның жинақтарындағы жұмындаған құжатқа ғана қойылған жоқ. Ал арабографикалық сфрагистика қазір алғашқы қадамдарын ғана жасап жатыр. Шетелде оның жағдайын жеткілікті дәрежеде А.А. Иванов жариялады, ол «мұсылман сфрагистикасы бөлек дисциплина ретінде қазіргі таңда қалыптасуда», тек «соңғы жылдары ғана мөрлерді зерттеуге бетбұрыс болып жатқаны байқалады». Орта Азияның арабографикалық сфрагистикасына келер болсақ, тек баспа-таңбаларының (құжаттардың жариялануымен байланысты) жарияланымның кейіреуі жайлы, санаулы ғана мөрлер жайлы, дипломатика шенберінде «қолданбалы» сипаттағы жекелеген бақылаулары жайлы (мөрлердің құжатқа басылған жері, тізбек «құжаттың түрі – мөрдің иесі» және т.б.), тақсырлар мен қызметтік тұлғалардың мөрлері кездесетін түрлі себептермен жіберілген жеке хабарламалар жайлы.

Орта азиялық дипломатикамен қатар мөрлерді зерттеуге зор үлес қосқан Орта азияны зерттеуші – А. А. Семенов. Ол бірінші болып сфрагистиканың маңыздылығы мен аянышты жағдайын көрсетті: «... Орта азиялық сфрагистика мәселелері ғылыми әдебиетте ете әлсіз баяндалады»; «... жалпы Орта азия үшін және Бұхара үшін жергілікті сфрагистиканың осындай тарихы жергілікті хронологияға, әдебиет пен өнер тарихына және жергілікті нумизматикаға жаксы құрал болатыны сөзсіз. Мәселенің мәнісінде, Орта азия мөрлерінің ерекше белгісі ол – қожайынның өзіне мөр алып, алған жылына қатысты даталаудың болуы». А. А. Семенов билеушілер мен шенеуніктер мөрлерінің формасын суреттейді. Манғыттар династиясының әмірлерінде шағын домалақ мөр болды. Облыс билеушілері мөрдің екі түрін қолданды: пішіні бадам дәні тәрізді, егер де билеуші патшалық құрып отырған үйден болса және төртбұрышты, сопақша немесе төменгі бұрыштары шабылған. Улемдер (дін басылар мен зантанушылар) үлкен домалақ мөрлерді иемденді. Күшбегілерде бұрыштары кесілген сопақша мөр болды, бетіне оның есімі мен қызметтің аты ойылып жазылды. А'lamдар мен муфтилердің мөрлері соттардікі (қазылар) секілді домалақ болды және

өздерінің көлемділігімен, араб жазуларымен жиектелуімен ерекшеленді. Зайырлы мөрлер шағын және бұлай жиектелмеген. Өз мақалаларының бірінде А. А. Семенов мәтіннің аудармасы мен мөрлердің сипатынан басқа жазбаларды сарапталап, оларды Ауганстан мен Иранның мөрлеріндегі жазбалармен салыстырады. Маңыздысы қызметтерді қоса атқару туралы бақылау.

Арабографикалық құжаттардағы мөрлердің баспа-таңбаларының сипаттамаларынан тұратын қор зерттеушілерге дипломатика үшін де өте маңызды бірқатар жеке деректанулық және тарихи бақылаулар жасауга мүмкіндік берді. Алайда документалисттердің қызметіндегі дипломатикаға жеткілікті мөрлердің баспа-таңбалары жөніндегі толық мәліметтер жинағының өзі сфрагистика үшін де, сфрагистикалық міндеттердің толық кешенін шешу үшін де, сонымен қатар мөрлердің зерттеу объектісінен (сфрагистикадағы деректану) толыққанды бұқаралық тарихи дереккөзіне айналуы үшін жеткіліксіз. Кішкене мысал. Сфрагистиканың жеке және қолданбалы міндеттерінің бірі – мөрлердің нашар басып шығарылған немесе нашар сақталған баспа-таңбаларын анықтау. Ол үшін жоғарыда айтылғандай баспа-таңбалардың типтері мен нұсқаларын реконструкциялау қажет. Маңызды белгілердің бірі – баспа-таңбалардың пішіні және картуш пен жазу жолын декоративті безендіру. Егер документалист мөрдің алты қырлы екендігін хабарласа, онда бұл ауызша анықтама мөрлердің алты қырлы баспа-таңбаларының көптеген түрлері мен нұсқаларының кез-келгенін жасыру мүмкін. Басқаша айтқанда, бұл белгінің ауызша сипаттамасы жеткіліксіз, натурады көлеміне барлық детальдарымен бірге графикалық реконструкция қажет.

Мөрлерді зерттеудің бірінші кезеңі – мөрдің жұмыс бетінің жазбалары мен декоративті безендіруін реконструкциялау болып табылады. Осылайша, мысалыға, жақсы баспа-таңбаны нашар сақталғандарымен салыстыру жолымен қазы ал-куzzат Мұхаммед Шарифтің неке қилю күэлігіндегі (никах-хатт) мөрдің закымдалған жазбалары мен даталары, сондай-ақ әмір Хайдар-ханның мөрлеріндегі хадистердің шенберлі жазбалары қалпына келтірліді.

Мөрлерді зерттеудің екінші кезеңі – мөрлерді классификациялау принциптерін құру және «тип» деген атау берілген негізгі классификациялық бірліктің критерий анықтау. Ол үшін мөрлерге тиесілі барлық белгілер: мазмұнды (жазбалар) мен формалды (мөрлердің декоративті безендірілуі) сарапталды.

XIX–XX ғ. басында зерттелген мөр баспа-таңбалары жазбаларының репертуары жалқы есімдер, әкені еске алу, негізгі шен, өзге шендер мен титулдар, цифрен бөлінген дата, иті тілектер, Құран мен хадистерден алынған цитаталар, моральдік сентенциялар, өлең шумақтарын қамтиды.

Ең тұрақты элементтер – жалқы есім, шен мен дата, дегенмен, анонимді жазбалармен кездесетін мөрлер де кездеседі. Негізінде мөрлердегі жазбалардың репертуары бірдей, тіпті олар түрлі билеушілер мен шенеуніктерге тәуелді болса да.

Мөрлерді зерттеудегі елеулі компонент – композициялық-декоративті безендіру: баспа-таңбалардың пішіні мен оны көмкерген сәнді жиектер, жазу жолындағы есімдік тәрізді өрнектері, көрген кезде жазбаның бөлігін көрсетіп тұратын фигуралық рамка картушиның пішіні. Мөр жұмыс бетінің жазу жолы (сәйкесінше баспа-таңбалардың) әдетте жінішке есімдік секілді өрнек-пен қапталған болады, жекелеген мөрлерде жануарлардың бейнесі кездеседі.

Мөрлер мен олардың баспа-таңбалары – бұқаралық дереккөзі болғандықтан, оларды зерттеу әдістерін құруға өзге бұқаралық дереккөзі – арабографикалық монеталар мен қазынаны зерттеудің деректанулық зерттеу әдістері көмек берді. Нумизматикалық зерттеулер материалды классификациялаудың маңыздылығы мен нәтижелілігін көрсетті. Е. А. Давидович «...егер классификациялық бірліктері мен олардың критерилері сәтті таңдалса, онда классификация зерттеушінің үздік көмекшісі болып, оған біраз нәрсені айқындауды. Ал егер де классификация сәтсіз болса, ол көмектеспейді, көрініште кедергі келтіруі мүмкін» екендігін әділ басып айтты.

Маңызды әдіс, тағы да нумизматикамен байланысты бұл – мөр баспа-таңбаларының графикалық реконструкциясы. Ол нашар басып шығарылған және жиі өшірілген баспа-таңбаларды анықтап тануға мүмкіндік береді. Мөрдің нашар баспа-таңбаларын анықтап танудың екі мәнісі бар: біріншіден бұл статистикалық өндеу үшін мөрлердің жалпы санын арттырады, ал екіншіден документалисттердің мөрлерді қате анықтаудан сақтайады, кейде тіпті жалпы документтің өзін [6, 225 б.].

Қорыта айтқанда түркі-монгол мәдениетінде хандардың тамғалары, Жошы Ұлысы тұсында кең тараған арабографикалық мөрлердің кейбір атрибуттарының казақ хандары мөрлерінде орын алуы билеуші мөрлерінің өзіндік дәстүрінің қалыптасқандығының белгісі. Бұл дәстүрдің болуы

көшпелі далалық мемлекеттерде дипломатиялық қатынастарда, сонымен қатар мемлекеттің ішкі саяси-әлеуметтік және экономикалық жағдайын реттеуде орасан зор қызмет атқарған хан кеселерінің рөлі қаншалықты маңызды болғанын айқындайды.

Қазақ хандығының XVIII ғасырдағы мөрлөрі Жошы Ұлысындағы мөрлерге ұқсас болса, XIX ғасыр мөрлөрінде ол дәстүр бұзылып, өзгеріске ұшырайды. Бұл да ресей империясына қосылудың салдары болуы әбден мүмкін.

Қазақ хандығының XVIII ғасырдағы хандары мен сұлтандарының мөрлөрінде көп жағдайда тарақ таңбасы, жұлдызшалар мен баһадур сөзі жиі кездеседі. И. Ерофееваның айтуы бойынша, XVIII ғасырдан кейінірек мөрлөрде баҳадур титулы қолданылмады. Бұл да соның дәлелі. Демек, мөрдегі баҳадур сөзі сол ханың заманында жаугершілік өмірдің сипатының дәлелі.

Корыта айтқанда, XVIII ғасырдағы қазақ хандығының мөрлөрі Жошы ұлысындағы мөрлерге ұқсас болса, XIX ғасыр мөрлөрінде ол дәстүр бұзылып, өзгеріске ұшырайды, яғни мөрлерде «баһадур» титулы қолданылмайды. Бұл Ресей империясына қосылудың салдары болуы әбден мүмкін. Сондай-ақ қазақ хандары мен сұлтандарының мөрлөріне қарап, далалық мемлекетте хандық мектептің болғанын байқаймыз.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Ордабаев А.. Номадтар кітабы. – Алматы, 1995. – 73 б.
- [2] Базылхан Н., Тұрсынбеков Н. Қазақ хан сұлтандарының мөрлеріне байланысты архив құжаттарының кейір мәселелері // «Мұрагат және қоғам: мәдени мұраны сақтаудағы өзара әркеттестік» ғылыми практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2009. – 28-35 бб.
- [3] Иванов А.А. Мусульманская сфрагистика: состояние и перспективы изучения. – Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Вып. I. – М., 1989. – 236-246 бб..
- [4] Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XVI вв. – Қазан, 1979. – 317 б.
- [5] Ерофеева И.В.. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). – Алматы, 2001. – 148 б.
- [6] Курбанов Г.Н. Принципы классификации среднеазиатских арабографических печатей (на примере печатей позднесредневековой Бухары) // «Теория и методы исследования восточной эпиграфики». – М., 2006. – 223-236 бб.

REFERENCES

- [1] Ordabaev A. Nomadtar kitaby. Almaty, 1995. P. 73.
 - [2] Bazyllhan N., Tursynbekov N. Khan Kazakh sultandarynyн morlerine baylanysty archive quzhattarynyн keybir Maseleleri // "Muragat zhane qogam: Madeni murany saqtaudagy ozara arkettestik" gylymi praktikalyq Materialdary Conference. Almaty, 2009. P. 28-35.
 - [3] Ivanov A.A. Muslim sphragistics: state and prospects of the study. - Eastern historical source study and special historical disciplines. Vol. I. M., 1989. P. 236-246.
 - [4] Usmanov M.A. Granted acts Jochi Ulus XIV–XVI centuries. – Kazan', 1979. P. 317.
 - [5] Yerofeyev I.V. The symbols of Kazakh statehood (the late Middle Ages and modern times). Almaty, 2001. P. 148.
 - [6] Kurbanov G.N. Principles of classification Central arabografic seals (for example seals late medieval Bukhara) // "Theory and methods of Eastern epigraphy". Moscow, 2006. P. 223-236.
- УДК 94 (574).06/.08:736.3

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСКИХ ХАНОВ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПЕЧАТАХ (XVIII–XIX ВВ.)

Н. А. Досанов

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: сфрагистика, казахское ханство, печать, атрибут, титул.

Аннотация. Известно, что казахские ханы и султаны во время реализации внутренней и внешней политики государства использовали государственные печати. На сегодняшний день печати считающиеся главным объектом исследования сфрагистической науки являются историческими источниками. В статье рассмотрены особенности титулов в печатях казахских ханов и султанов XVIII–XIX вв. и их роль в политической власти.

Поступила 17.03.2016 г.